

ЦИВІЛІСТИКА

БАЛАХ В. В.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
економіко-правового факультету
(Одеський національний університет
імені І.І.Мечникова),
адвокат
(ТзОВ «Юридична агенція «С.В.С.»)

ХДК 347.124:346.1:347.93

**ДОКТРИНАЛЬНЕ ТА ПРАВОЗАСТОСОВЧЕ ВИЗНАЧЕННЯ ПІДСТАВ
ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВОНАСТУПНИЦТВА**

У статті проведено аналіз норм чинного цивільного та процесуального законодавства щодо підстав правонаступництва. Визначено, що поняття цивільного та процесуального правонаступництва не є тотожними та мають різні підстави.

Ключові слова: матеріальне правонаступництво, процесуальне правонаступництво, підстава правонаступництва.

Стаття посвячена определению оснований процессуального правопреемства по действующему украинскому материальному и процессуальному законодательству. Выявлено, что материальные основания не всегда являются единственной предпосылкой процессуального правопреемства, что затрудняет применение соответствующих норм на практике.

Ключевые слова: материальное правопреемство, процессуальное правопреемство, основание правопреемства.

Article is devoted to definition of the procedural succession bases by existing Ukrainian material and procedural legislation. It is revealed that material bases are not always only prerequisite of procedural succession that complicates application of the relevant rules of law in practice.

Key -words: material succession, procedural succession, base of succession.

Вступ. Чинні процесуальні законодавства, зокрема, цивільне процесуальне та господарське процесуальне, містять норми, які присвячені процесуальному правонаступництву. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 37 ЦПК України у разі смерті фізичної особи, припинення юридичної особи, заміни кредитора чи боржника у зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, суд залучає до участі у справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії цивільного процесу. Ст. 25 ГПК України встановлює, що у разі смерті або оголошення фізичної особи померлою, припинення діяльності суб'єкта господарювання шляхом реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення), заміни кредитора чи боржника в зобов'язанні, а також в інших випадках заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір, господарський суд залучає до участі у справі правонаступника відповідної сторони або третьої особи на будь-якій стадії судового процесу.

Оскільки у юридичній літературі пануючою є точка зору, відповідно до якої процесуальне правонаступництво має місце у разі матеріального правонаступництва, слід розглянути це питання детальніше. Тим більше, що саме у судовій практиці питання процесуального правонаступництва, незважаючи на ніби-то їх всебічну врегульованість на законодавчому рівні, викликають найбільш спірні та гострі ситуації.

Варто констатувати, що у вітчизняній науці зазвичай під підставами для процесуального правонаступництва розуміється перехід матеріальних прав і обов'язків (правонаступництво в матеріальному правовідношенні). Такий підхід можна вважати загальновизнаним. Між тим подібна інтерпретація того, що виступає підґрунтям для процесуального правонаступництва, вважається не зовсім правильною і викликає певні заперечення. Основна неточність, якої припускаються автори, полягає у відомому змішуванні правонаступництва в матеріальному правовідношенні з процесуальним правонаступництвом. Відсутність у теорії чіткого розмежування між ними призводить у ряді випадків до труднощів на практиці. Тому очевидно, що питання про підстави процесуального правонаступництва не вирішене до кінця.

Постановка завдання. Метою даної статті є визначення підстав процесуального правонаступництва на базі норм чинного матеріального та процесуального законодавства та матеріалів відповідної судової практики.

Результати дослідження. ЦПК України та ГПК України встановлюють такі підстави процесуального правонаступництва:

- 1) смерть фізичної особи (ГПК України слушно доповнює цю підставу й випадком оголошення фізичної особи померлою);
- 2) припинення діяльності суб'єкта господарювання шляхом реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення). В свою чергу, ЦПК України є більш лаконічним у визначенні цієї підстави, називаючи її «припинення юридичної особи»;
- 3) заміна кредитора чи боржника в зобов'язанні;
- 4) інші випадки заміни особи у відносинах, щодо яких виник спір.

Стосовно *першої підстави* процесуального правонаступництва, то вона дійсно ґрунтується на матеріальному цивільному правонаступництві, а саме на спадкуванні (ст. 1216 ЦК України). Адже спадкування (спадкове правонаступництво) є окремим видом цивільного правонаступництва, за яким відбувається перехід належних спадкодавцю на момент його смерті прав та/або обов'язків до спадкоємців за правилами норм підгалузі спадкового права.

Друга підстава потребує більш детального аналізу. Відповідно до ч. 1 ст. 91 ГК України, припинення господарського товариства відбувається шляхом його ліквідації або реорганізації відповідно до статті 59 цього Кодексу. За ст. 59 ГК України, припинення суб'єкта господарювання здійснюється відповідно до закону.

Відповідно до п. 1 Інформаційного листа Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України» від 07.04.2008 р. № 01-8/211В разі, якщо норми ГК України не містять особливостей регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання, а встановлюють загальні правила, які не узгоджуються із відповідними правилами ЦК України, слід застосовувати правила, встановлені ЦК України.

Стаття 104 ЦК України, яка регулює припинення юридичної особи, вказує на те, що юридична особа припиняється в результаті реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації. У разі реорганізації юридичних осіб майно, права та обов'язки переходять до правонаступників (ч. 1).

Особливої уваги заслуговує виділ з юридичної особи однієї чи декількох юридичних осіб (ст. 109 ЦК України). За ч. 1 цієї статті виділом є перехід за розподільчим балансом частини майна, прав та обов'язків юридичної особи до однієї чи кількох створюваних юридичних осіб. Зауважимо, що чинне українське законодавство не відносить виділ до різновиду реорганізації юридичної особи.

При реорганізації юридичної особи у формі виділу відбувається таке розщеплення юридичної особи, коли з її складу відокремлюється одна чи декілька юридичних осіб, а сама реорганізована юридична особа фактично продовжує своє існування й після завершення процесу реорганізації [6, с. 50]. Виділ не підпадає під ознаки універсального правонаступництва. Адже при універсальному правонаступництві відбувається перехід у всій сукупності прав та обов'язків попередника наступникові, окрім тих, що тісно пов'язані з особистістю правопередника. Тобто

виділ має свою специфіку, яка виявляється в тому, що у ході проведення процесу виділу юридична особа не припиняє свого існування. Однак при закінченні процесу виділу така юридична особа визнається (навіть на законодавчому рівні) реорганізованою, тобто *de jure* новою юридичною особою, при цьому риси нового суб'єкта права досить важко виявити. Крім того, якщо визнати, що виділена юридична особа

не є тотожною юридичній особі, що існувала до виділу, стає досить складно провести межу між виділом та поділом. На наш погляд, суттєвою відмінністю виділу від поділу виступає механізм правонаступництва за окремими зобов'язаннями, в яких була юридична особа до реорганізації.

Цивілістична література й досі не може пояснити феномен виділу з точки зору правонаступництва. На нашу думку, при виділі правонаступництво дійсно існує в силу вказівки самого закону — ч. 1 ст. 109 ЦК України. У юридичній літературі відсутні будь-які серйозні дослідження, які б пояснювали природу правонаступництва, що спостерігається у даному випадку. Д.І. Степанов, наприклад, вважає, що у цьому випадку має місце універсальне правонаступництво, яке потрібно розглядати на відрізок від юридичної особи, яка існувала до реорганізації, до юридичної особи, яка з'явилась у результаті проведення реорганізації, а також до всіх виділених юридичних осіб [7, с. 106].

Враховуючи той факт, що законодавство не встановлює будь-яких безпосередніх критеріїв, які б установлювали пропорційність переходу активів та пасивів від реорганізованої юридичної особи до юридичної особи, створеної в результаті виділу, віддаючи розв'язання цього питання до органу, який приймає рішення про виділ, то в цьому випадку досить складно говорити про наявність універсального правонаступництва. Таким чином, ми маємо справу тут не з універсальним, а із сингулярним правонаступництвом. Як наслідок, виділ є різновидом цивільного правонаступництва, зокрема, формою реорганізації юридичної особи.

Відтак, у результаті реорганізації права та обов'язки реорганізованих юридичних осіб можуть переходити у повному об'ємі тільки до одного правонаступника (при злитті, приєднанні та перетворенні), у повному об'ємі до декількох правонаступників у відповідних частках (при поділі), частково як до одного, так і до декількох правонаступників (при виділі). У перших двох випадках має місце універсальне правонаступництво, а в останньому - сингулярне.

Юридична особа є такою, що припинилася, з дня внесення до Єдиного державного реєстру запису про її припинення (ч. 2 ст. 104 ЦК України). Порядок припинення юридичної особи в процесі відновлення її платоспроможності або банкрутства встановлюється законом (ч. 3 ст. 104 ЦК України). Тут слід звернути увагу на положення ч. 10 ст. 42 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб», яка говорить про те, що перехідний банк *в порядку правонаступництва* набуває всіх прав за переданими йому активами, а також набуває обов'язків боржника за вимогами кредиторів без необхідності внесення змін до відповідних договорів. Такий перехідний банк утворюється Фондом гарантування вкладів фізичних осіб (далі ФГВФО), який на підставі плану врегулювання приймає рішення про утворення перехідного банку із передачею всіх або частини активів і зобов'язань одного або декількох неплатоспроможних банків (п. 1 ст. 42 Закону України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб»).

У той же час питання підстав зазначеного правонаступництва вказаний закон не регулює. Відтак, слід звернутися до норм чинних ГК України та ЦК України, норми яких щодо правонаступництва у вигляді реорганізації юридичної особи були нами досліджені вище. Системний аналіз норм зазначених нормативних актів дає підстави вважати, що *матеріальне правонаступництво юридичної особи може мати місце лише при її реорганізації у формі злиття, приєднання, поділу, перетворення або виділу. правонаступництва під час ліквідації юридичної особи не існує*.

Відтак, процесуальне правонаступництво юридичної особи, яка знаходиться у процесі свого припинення, може мати місце лише при наявності такого виду матеріального правонаступництва, як реорганізація.

Третя підстава процесуального правонаступництва також потребує дослідження. Підстави заміни кредитора у зобов'язанні визначені уст. 512 ЦК України, до яких відносяться:

- 1) передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги);
- 2) правонаступництва;
- 3) виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем);
- 4) виконання обов'язку боржника третьою особою.

Відповідно до ч. 1 ст. 513 ЦК України, яка регулює форму правочину щодо заміни кредитора у зобов'язанні, правочин щодо заміни кредитора у зобов'язанні вчиняється у такій

самій формі, що і правочин, на підставі якого виникло зобов'язання, право вимоги за яким передається новому кредиторі.

Згідно ст. 520 ЦК України, боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом. При цьому форма правочину щодо заміни боржника у зобов'язанні визначається відповідно до положень статті 513 цього Кодексу (ст. 521 ЦК України).

Окремим випадком відступлення права вимоги є договір факторингу (Глава 73 ЦК України «Факторинг»), За ч. 1 ст. 1077 ЦК України, за договором факторингу (фінансування під відступлення права грошової вимоги) одна сторона (фактор) передає або зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження другої сторони (клієнта) за плату (у будь-який передбачений договором спосіб), а клієнт відступає або зобов'язується відступити факторові своє право грошової вимоги до третьої особи (боржника).

За ч. 1 ст. 638 ЦК України договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору.

При цьому Глава 73 ЦК України «Факторинг» не встановлює спеціальних правил щодо форми договору факторингу. Відтак, при його укладенні слід керуватися загальними правилами щодо форми договору (ст. 639 ЦК України) та форми правочину (ст.ст. 205-210 ЦК України). Аналіз вказаних статей ЦК України дозволяє стверджувати, що формою договору факторингу є проста письмова форма.

У той же час норми Глави 73 ЦК України «Факторинг» містять положення щодо істотних умов договору факторингу, які є обов'язковими та без яких договір не може вважатися укладеним (ч. 1 ст. 638 ЦК України). Такими істотними умовами є предмет договору (право грошової вимоги, строк платежу за якою настав (наявна вимога), а також право вимоги, яке виникне в майбутньому (майбутня вимога) (ч. 1 ст. 1078 ЦК України) та розмір винагороди фактора (ст. 1077 ЦК України).

Згідно ст. 520 ЦК України, боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора, якщо інше не передбачено законом. При цьому форма правочину щодо заміни боржника у зобов'язанні визначається відповідно до положень статті 513 цього Кодексу (ст. 521 ЦК України).

Більшість вчених визнає, що при заміні кредитора або боржника у зобов'язанні має місце сингулярне матеріальне правонаступництво. Але, виходячи з положень ч. 1 ст. 512 ЦК України, з цією позицією важко погодитись, оскільки не усі перелічені у цій статті підстави є різновидами матеріального правонаступництва, навіть сингулярного. Зокрема, це стосується пунктів 3 та 4 ч. 1 ст. 512 ЦК України.

Остання, *четверта підстава* процесуального правонаступництва має вельми широке трактування як серед науковців, так і практиків. Водночас, усі дослідники сходяться в одному: процесуальне правонаступництво настає у разі зміни суб'єктів права або обов'язку у матеріальному правовідношенні. Погоджуючись з цією тезою, зауважимо, що матеріальне правонаступництво має місце не при будь-якій заміні суб'єктів права або обов'язку. Отже, якщо процесуальне правонаступництво відбувається за вказаною (четвертою) підставою, йому не завжди передуює матеріальне правонаступництво.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід вказати, що передумовою процесуального правонаступництва не завжди є матеріальне правонаступництво. В свою чергу, наявність матеріального правонаступництва завжди буде слугувати підставою для процесуального правонаступництва.

Список використаних джерел:

1. Цивільний процесуальний кодекс України. – [Електронний ресурс]: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV зі зм. та доп. внес. зг. законів України; станом на 01.09.2015 р. – Електрон. дан. (11 файлів). – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.
2. Господарський процесуальний кодекс України. – [Електронний ресурс]: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII зі зм. та доп. внес. зг. законів України; станом на 01.09.2015 р. – Електрон. дан. (6 файлів). – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.
3. Цивільний кодекс України. – [Електронний ресурс]: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV зі зм. та доп. внес. зг. законів України; станом на 12.08.2015 р. – Електрон. дан. (20 файлів). – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.

4. Господарський кодекс України. – [Електронний ресурс] : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV зі зм. та доп, внес. зг. законів України; станом на 12.08.2015 р. – Електрон. дан. (11 файлів). – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.

5. Про деякі питання практики застосування норм Цивільного та Господарського кодексів України. – [Електронний ресурс] : інформаційний лист Вищого господарського суду України від 07.04.2008 р. № 01-8/211. – Електрон. дан. (3 файли). – Режим доступу : <http://zakon0.rada.gov.ua>. – Назва з екрану.

6. Архипов Б.П. Юридическая природа фактического состава, опосредующего реорганизацию акционерного общества [Текст] / Б.П. Архипов // Законодательство. – 2002. – № 3. – С. 46–55.

7. Степанов Д.И. Правопреемство при реорганизации в форме выделения [Текст] / Д.И. Степанов // Вестник ВАС РФ. – 2002. – № 7. – С. 111–120.